

EL PRIORAT DE SANTA MARIA DE BESALÚ DESPRÉS DELS TERRATRÈMOLS: LA VISITA PASTORAL DE L'ANY 1429.

JORDI SAGRERA

Universitat de Girona

MARC SUREDA

Museu episcopal de Vic

La visita pastoral, que és un dels actes característics de l'administració eclesiàstica al món catòlic baixmedieval i modern, ens proveeix mitjançant els seus registres d'una de les tipologies documentals més interessants per a l'estudi de la història de l'Església baixmedieval, tant en termes generals com pel que fa a monuments, comunitats i institucions concretes.¹ El document que comentem, un registre de la visita pastoral duta a terme al priorat agustiniana de Santa Maria de Besalú entre el 10 i el 13 de març de 1429, molt poc després dels terratrèmols que assolaren la Garrotxa, és rellevant per totes aquestes raons, però particularment pel que fa a la història de la institució, per raó de les interessants informacions que ens transmet i especialment pel fet que es tracta -que sapiguem- del més antic testimoni d'una visita pastoral duta a terme en aquest indret, l'únic, de fet, en cronologies medievals.² Ens proposem ací d'oferir un comentari

---

¹ Sobre les visites pastorals, particularment a Catalunya, cf. J. M. PUIGVERT (ed.), L. MONJAS, X. SOLÀ, E. PEREA, *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, 2003, esp. p. 19-44, i també C. GUILLERÉ, «Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen Âge (XIVe-XVe s.). L'exemple du diocèse de Gérone», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XIX/1, 1983, p. 125-167, entre d'altres. L'exemple d'un cas de Vic mig segle anterior, amb d'altres consideracions i bibliografia sobre la matèria, a M. SUREDA, «La catedral de Vic a les darreries del segle XIV. Edició i comentari de la visita pastoral de 1388», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XVIII (2010), p. 323-361.

² Com acreditat en el seu dia N. Gallego (*Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Besalú, 2007, p. 110, nota 374), a l'Arxiu Diocesà de Girona no es conserven

centrat en les circumstàncies d'aquesta visita pastoral i en les informacions relatives a l'estat material de les seves estructures, tot glossant també de manera bàsica altres aspectes interessants per a la història de l'art i de la cultura (biblioteca, teixits, orfebreria) que mereixerien un estudi més aprofundit.

La visita pastoral de 1429 a Santa Maria de Besalú: desenvolupament i circumstàncies

El contingut del registre que comentem reflecteix una versió sintètica dels procediments habituals en una visita pastoral. El document conté un breu protocol introductori, un apartat dedicat a l'examen material de l'església del priorat, un altre dedicat als llibres de la seva biblioteca, encara un altre centrat en els ornaments i utilitatge litúrgic i per últim uns paràgrafs de *mandata* o disposicions correctores del visitador. Es podria pensar que s'optà per una visita ràpida atesa la situació precària en què havia quedat la canònica després dels terratrèmols esmentats, la qual cosa, probablement, va constituir la motivació principal per a la realització de la visita. Però diversos indicis ens demostren que hom no s'aturà exclusivament en els detalls materials.

De fet, és possible que aquest registre tan succinta, tot i contenir les dades més rellevants, no reproduïxi tots els detalls del desenvolupament de la visita. Per exemple, la lectura atenta dels *mandata* ens permet deduir que es visitaren també les dependències comunitàries del priorat i que el visitador s'interessà pel grau de compliment dels deures canònics i per la gestió de les rendes comunitàries. Tampoc no hi ha cap esment als protocols litúrgics habituals en aquests casos, tals com ara la visita a la reserva de l'Eucaristia, que podem pensar que es dugueren a terme. Així doncs, és clar que aquesta visita pastoral d'aspecte resumit no només consistí en un examen material de les estructures i béns (*visitatio rerum*), afectats pel recent terratrèmol, sinó que també inclogué una *visitatio hominum*

---

visites pastorals del priorat de Santa Maria amb anterioritat a 1582, molt poc abans que aquest fos secularitzat. D'aquí a poc haurem d'avançar algunes reflexions a l'entorn d'aquet fet.

o enquesta sobre la vida dels clergues i l'acompliment dels seus deures comunitaris i pastorals. El visitador degué informar-se d'aquests temes no vinculats als desperfectes causats pel terratrèmol mitjançant interrogatoris més o menys variats i estesos, que no consten al registre, però que degueren realitzar-se de totes maneres per tal com als *mandata* hi ha recomanacions al respecte. De fet, els costums i hàbits de visita de l'orde de Sant Ruf, repetidament citats al text, podem suposar que devien ser igual de minuciosos -o més- que els d'una visita pastoral episcopal ordinària. L'avaluació dels danys causats pel tremolor de terres s'aprofità doncs, com veurem, per intentar endreçar una institució canònica que ja havia entrat en un cert estat de descomposició i desordre, d'altra banda prou habitual en el context de l'església catòlica del segle XV i que les pròpies visites pastorals, impulsades per eclesiàstics compromesos, maldaven per redreçar.

Tot i la seva brevetat, el protocol que encapçala el registre conté informacions molt valuoses que podrien contribuir a explicar l'excepcionalitat del document que ens ocupa i de l'acte que reflecteix. En primer lloc, crida l'atenció la persona del visitador, l'abat Vidal de Sant Ruf de Valença,³ casa de la qual depenia Santa Maria de Besalú d'ençà de la donació de 1084 confirmada el 1114.⁴ Sant Ruf era una abadia *nullius*, que no depenia de cap bisbe sinó directament del papa, i per tant el seu abat actuava amb les potestats episcopals dins dels seus dominis, dels quals formava part el priorat besaluenc. Això justifica la presència de l'abat Vidal el 1429 i alhora podria explicar per què no es conserven visites pastorals a Santa Maria anteriors a 1582 en

---

³ Sant Ruf d'Avinyó, institució abanderada de la reforma canonical integrada dins el moviment que hom ha anomenat reforma romana o gregoriana d'ençà de mitjan segle XI, traslladà a mitjan segle següent la seva seu a l'illa de l'Epervière, prop de Valença del Delfinat: Y. VEYRENCHÉ, «Une abbaye chef d'ordre face à deux cités: les chanoines réguliers de Saint-Ruf à Avignon et à Valence», *Cahiers de Fanjeaux*, 44 (2009), p. 79-106.

⁴ Els documents més rellevants relatius a la història d'aquesta canònica, amb indicació de les versions anteriors i traducció catalana, són accessibles a *Catalunya Romànica IV (La Garrotxa)*, Barcelona, 1990, p. 168-171. Un valuós i complet ús de la documentació medieval i moderna relativa a Santa Maria, amb moltes aportacions originals i també la cita de les col·leccions i edicions publicades, a N. GALLEGÓ, *Santa Maria de Besalú...*, op. cit., esp. p. 42 i ss.

els registres episcopals gironins:⁵ si el bisbe de Girona no visitava la canònica és perquè no en tenia la potestat. No sabem si els abats de Sant Ruf exerciren amb freqüència la visita pastoral al priorat besaluenc abans d'aquella data; potser la futura exhumació de documents com el que comentem podrà aclarir-ho.

L'abat, que es desplaçà personalment a Besalú amb alguns assistents (*socii*), estigué acompanyat d'altres persones de les quals no se'n fan els noms: evidentment els canonges de Santa Maria, però també els jurats de la comtal vila i molts altres notables. Entre ells destaca també el procurador de Pere de Darnius, personatge al qual, diu literalment el text, "la Seu Apostòlica ha encomanat el dit priorat (...) per tal de reformar el que calgui reformar i reparar el que s'hagi de reparar", però a qui no s'anomena pas prior. En realitat, el 1429 ja feia nou anys que el prior de Santa Maria -evidentment en règim comanditari- era el cardenal Joan de Casanova,⁶ que havia d'esdevenir bisbe de Girona dos anys més tard. És en el prior o administrador, de fet, que segons els *mandata* recau la responsabilitat de reparar els desperfectes físics i de gestió de la canònica, però el cardenal, probablement molt distant dels problemes i preocupacions de la canònica, no és ni esmentat en el nostre document. El paper que Pere de Darnius, un dels clergues més rellevants de la diòcesi,⁷ tingué en aquest afer ens és desconegut en els seus detalls, però és possible que la disposició papal que l'assenyala tingués com a objectiu una o altra mena d'implicació -de gestió i potser també econòmica- de l'autoritat

---

⁵ Cf. nota 2. Tot i que en la carta de dotació de 977, en la qual la canònica quedà sotmesa directament a la Santa Seu, el bisbe Miró es reservà el dret de visita, podem imaginar que això degué oblidar-se en ocasió de l'agregació de Santa Maria a Sant Ruf entre 1084 i 1114. La represa de la potestat episcopal de visita a finals del cinc-cents cal explicar-la probablement per la secularització que ja s'apropava, i que es concretà deu anys més tard.

⁶ L'abaciologi/priorologi de Santa Maria de Besalú fou publicat per F. Montsalvatje, *Noticias Históricas*, XIV, Olit 1904, p. 192-196, i ha estat reproduït en publicacions més recents com *Catalunya Romànica IV*, op. cit., p. 172, N. GALLEGU, *Santa Maria de Besalú...*, op. cit., p. 337-338 o l'entrada corresponent del *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya* (I, p. 296).

⁷ Pere de Darnius fou sagristà major de la seu de Girona. Morí abans 6 de desembre 1448, data en què el va succeir Joan de Margarit, futur bisbe de Girona i cardenal. ADG, Notularum D-193, f. 136.

diocesana en el redreçament de la situació del priorat. En aquest sentit, cal tenir en compte que la seu gironina quedà vacant precisament entre 1429 i 1431, pel trasllat a Barcelona del bisbe Andreu Bertran, i que el pontífex no hauria pogut per tant encomanar simplement l'afer -ni la visita- al bisbe del lloc.

En resum, resulta versemblant suposar que el papa, bo i conservant una supremacia jurisdiccional arrelada en el document de 977 que li permetia atorgar el priorat de Santa Maria de Besalú com a comanda, confiés la visita pastoral del priorat besaluenc a l'abat de Sant Ruf, superior immediat jurisdiccional, i alhora fes recaure en la diòcesi de Girona -llavors vacant- el pes de les gestions corresponents a les reparacions oportunes. Fóra un mecanisme, al mateix temps, molt característic del panorama a què havia conduït la generalització de la comanda de càrrecs eclesiàstics en l'Església baixmedieval.

L'estat material de les instal·lacions

Seguint el costum habitual, la visita del 1429 va començar per l'altar major de l'església ubicat al bell mig de la capçalera. Els assistents el trobaren despulat de tot ornament però, sens dubte, això els va permetre apreciar millor l'estructura dels murs i voltes. El que van poder veure és la mateixa capçalera sencera que encara es conserva parcialment dempeus, és a dir, un espai organitzat a partir d'un absis central flanquejat per dues absidioles laterals que s'obren a un transepte de braços curts però força ampli que potencia enormement la zona del presbiteri. Els relleus dels capitells, les motlures, la secció dels pilars del creuer i, fins i tot, la composició dels murs amb doble parament extern de carreus rectangulars carejats reflecteixen un llenguatge arquitectònic unitari d'un romànic madur clarament distanciat de l'arquitectura que devia correspondre a la capella consagrada al 1055.⁸ Els estudis sobre l'edifici ja ho havien

---

⁸ El cim del turó de Santa Maria era presidit pel castell comtal que fou profundament reformat en temps de Guillem I el Gras (1020-1052). El nou programa constructiu contemplava també l'erecció d'una nova església castral que es va consagrar al 1055, ja en temps de Guillem II. Al 1084 Bernat II de Besalú donava l'església de Santa Maria «intra muros bisulduni» al monestir agustinià de Sant Ruf d'Avinyó. Per bé que l'objecte donat era l'església del castell, molt probablement, sota el seu paraigües s'hi

advertit però la intervenció arqueològica realitzada el 2005 a instàncies de l'ajuntament de Besalú ho va refermar. La recerca en el subsòl del transsepte descobria les restes d'una capçalera més antiga formada per un absis central i dues absidioles laterals semicirculars que originalment s'unien directament a les naus del temple.⁹ El tester primitiu havia estat substituït per l'actual en un moment del romànic avançat que coincideix en el temps amb la llicència que atorgava l'any 1185 el rei Alfons al prior de Santa Maria per aplegar pedra per a les obres del monestir.¹⁰

Per bé que avui és restaurat, l'absis central presenta una esclatxa vertical que denota que el mur i la finestra del fons es van obrir des de dalt fent catxar la volta semiesfèrica. Aquesta és exactament la situació que van trobar els visitants al 1429 quan es descriu el mur rere l'altar major anotant que va ser causada pel terratrèmol.

La comitiva s'aturà després a l'absidiola de migdia, davant l'altar de Sant Miquel que trobaren prou sencera i apta per a les celebracions i, per tant, es destinava a ser el lloc on els religiosos haurien de celebrar els oficis divins. Una mampara per protegir-la del vent i un tancat per impedir el pas als altres sectors ruïnosos de l'església es van considerar suficients per completar aquesta mínima adaptació. Seguidament es van dirigir cap al braç nord del transsepte on van visitar la capella de la Santa Creu. Aquí les juntes dels arcs i les parets s'havien separat i, malgrat constar que s'havien reparat amb grans despeses, el cert és que, encara avui, es pot apreciar el

---

emparava ja la comunitat de canonges regulars de Sant Genís i Sant Miquel que, d'aleshores ençà, es va conèixer com a priorat de Santa Maria de Besalú. Una breu descripció argumentada la podeu consultar a J. Sagrera *Les muralles de Besalú. Restitució cartogràfica*, Besalú, 2010, p. 31-40.

⁹ Alguns estudis previs a la intervenció arqueològica del 2005 ja advertien la diferència de la capçalera respecte al cos de l'església. A. M. Mazure Bourandy, Santa Maria de Besalú, relacions entre la arquitectura, *Amics de Besalú, V Assemblea d'Estudis sobre el seu comtat*, Olot, 1986, p. 295-314. Els resultats d'aquella excavació es varen publicar succintament a J. Sagrera i M. Sureda, El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú, *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, G. Boto coord. Besalú, 2006, p. 134-135.

¹⁰ J. Sagrera i M. Sureda, El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú, *Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, G. Boto coord. Besalú, 2006, p. 134-135.

desballestament que ocasionaren els moviments sísmics en l'estructura.

Deixant enrere el creuer el seguici accedia al cor i a les naus de l'església. La meitat de la volta de la nau central s'havia esfondrat i les parts restants que havien aguantat amenaçaven ruïna imminent. Un espectacle colpidor, sens dubte, però —per a nosaltres— interessant perquè el que van poder contemplar era encara l'església consagrada al 1055. Avui no en resta res dempeus i, tanmateix, se n'ha escrit molt de l'estructura de tres naus tot especulant sobre les possibilitats interpretatives que oferien les dues plantes conegudes: la que publicava Lampérez i la de Puig i Cadafalch.¹¹ Ambdues presenten diferències sensibles tant en la distribució dels trams de les naus com en el disseny de la secció dels pilars de sosteniment. En diversos estudis s'apuntava la primera com la més versemblant malgrat que presentava alguns problemes amb la lligada dels arcs amb els pilars del creuer.¹² L'excavació arqueològica del 2005 va confirmar aquests criteris.¹³ Es va practicar una rasa que partint del pilar de migdia del creuer es projectava en direcció oest fins a localitzar la paret occidental de l'església on es descobrien les traces d'una pilastra que s'hi lligava. A banda d'aquesta troballa, va aparèixer una potent fonamentació correguda sobre la qual es va suposar que s'havien assentat els pilars de migdia de la nau central. La solució tècnica contrastava plenament amb la que es va emprar en el pilar de migdia del transsepte que es fonamentava damunt una potent sabata de planta quadrada totalment aïllada.

---

¹¹ V. Lampérez, *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media*, II, Madrid, 1908-1909, p. 631. J. Puig i Cadafalch, J. Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, volum III, Barcelona, 1918, p.172.

¹² A. M. Mazure Bourandy, *Santa Maria de Besalú, relacions entre la arquitectura, Amics de Besalú, V Assemblea d'Estudis sobre el seu comtat*, Olot, 1986, p. 295-314. N. Gallego, *Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Amics de Besalú i el seu Comtat, Besalú, 2007, p. 127-138. M. A. Fumanal, *Arquitectura i escultura romàniques a Besalú: les basíliques de Santa Maria, Sant Pere i Sant Vicenç al segle XII*, Olot, 1999, p. 17-23.

¹³ J. Sagrera i M. Sureda, *El poblament antic i medieval al voltant de Santa Maria de Besalú, Relíquies i arquitectura monàstica a Besalú*, G. Boto coord. Besalú, 2006, p. 122-130.

La corrua presidida per l'abat va travessar la nau major i es va aturar vora la paret de ponent del temple. Aquest és l'efecte que fa la lectura del text del registre, ja que esmenta a continuació la visita de les campanes. N'hi havia sis i una era trencada però, en realitat, no les van veure en aquell moment car s'havien guardat al dormitori i, a aquest, s'hi accedia a través del claustre que van visitar més endavant. Per tant, pensem que el terme «campanas» del text es refereix, més aviat, al dispositiu de sosteniment del que havien penjat. Malauradament no s'aclareix de quina estructura es tractava: una espadanya o un campanar però les dues possibilitats són versemblants. Tornant a la planta de Lampérez, veiem que deixava una primera tramada de les naus —la que connectava amb el creuer— més ample que les tres següents però de la mateixa dimensió que la darrera, als peus del temple. Aquesta distribució emfatitza el cos occidental de l'església cosa gens estranya a l'arquitectura del segle XI on, entre altres possibilitats, podria encabir un campanar. El que fos devia resultar excessivament deteriorat perquè l'abat ordenava que les campanes es col·loquessin damunt la capella de Sant Miquel penjades sobre fustes convenientment preparades per a què piquessin amb la força adequada. Aquest és indubtablement l'embrió del campanar de planta quadrada que es va bastir damunt del braç meridional del transsepte i que es va mantenir dempeus fins a l'ensorrament fortuït de l'any 1939. La dada reforça els arguments publicats amb anterioritat que el consideraven posterior a l'obra de la capçalera.¹⁴ Encara abans de marxar del cos de l'església, l'abat manava la construcció d'un sostre nou que es faria de fusta aprofitant la solidesa de les parets de les naus.

Seguidament la comitiva va anar al dormitori. Prèviament, però havia de sortir de l'església i accedir al claustre a través de la porta oberta a la paret nord que Montsalvatje encara va poder fotografiar *in situ* malgrat que avui es conserva en el conventet de Pedralbes. El claustre i les dependències annexes quedaven closes en un espai de

¹⁴ Un recull complet de les diverses reflexions a l'entorn del campanar de Santa Maria de Besalú el podeu trobar a N. Gallego, *Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Amics de Besalú i el seu Comtat, Besalú, 2007, p. 143-149.

planta trapezial encaixat entre la muralla de la vila i la paret nord de l'església. Precisament el tram de muralla que delimitava per tramuntana el claustre de Santa Maria era anomenat «dret de les claustres» en un document pericial sobre l'estat de la muralla que es va redactar el 1447.¹⁵ Del recinte claustral el registre de la visita al priorat només fa referència explícita al dormitori on es guardaven preventivament els llibres de la biblioteca i altres bens mobles. Les altres dependències com ara el celler i el refetor ni s'esmenten. Malauradament, d'aquelles instal·lacions no n'ha quedat res dempeus tret de febles evidències com ara un pou amb les parets folrades amb carreus de pedra ben tallada i una paret de pedra i calç amb vestigis d'una finestra de mig punt que actualment separa la propietat de Santa Maria amb el jardí de la finca veïna vers llevant i que devia tancar el sector per aquella banda. Tanmateix, resulten totalment insuficients per a cap anàlisi restituïu tot i comptar amb el recolzament d'unes quantes notícies documentals.¹⁶ Tot i amb això, podem assegurar que, en aquell moment, el claustre contenia quatre galeries porticades de certa monumentalitat que voltaven el pati on probablement s'ubicava el pou ara esmentat. Es fornien amb arcs sustentats per dobles columnes amb sengles bases i capitells decorats. La galeria occidental contenia una tramada de set arcs i era la més moderna car es va construir a partir del 1304 a semblança i imatge de les restants.¹⁷ Les dependències claustrals es disposaven a redós tancant les galeries. El dormitori n'era una.

La biblioteca de Santa Maria de Besalú

Tot i l'aspecte de resum comentat al principi, la preocupació material reflectida en el text de la visita de 1429 és evident i va donar lloc a una meticulositat molt remarcable en l'inventari dels béns materials, que podem identificar com a tret més o menys general de les visites pastorals de l'època. És gràcies a aquesta meticulositat que

¹⁵ J. Sagraera, (*Les muralles de Besalú. Restituïció cartogràfica*), Besalú, 2010, p. 14.

¹⁶ Veieu un estudi del claustre de Santa Maria a N. Gallego (*Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Besalú, 2007, p. 183-202).

¹⁷ N. Gallego (*Santa Maria de Besalú. Arquitectura, poder i reforma*, Besalú, 2007, p. 185-187).

podem comentar, ara, l'únic inventari conegut fins al moment de la biblioteca de la nostra canònica, sens dubte un dels elements de més interès d'aquesta visita.

Els llibres de la comunitat estaven dipositats al dormitori, i diversos d'ells es trobaven en mal estat: el sagristà és responsable de reparar els que siguin necessaris per a l'ofici comunitari, o de comprar-ne de nous si la reparació és massa cara, dins d'un any. Malgrat això, el panorama que ofereix el recompte és impressionant, amb un total de quaranta-cinc volums. Aquests es poden dividir en llibres per a ús litúrgic (els més nombrosos: missals, leccionaris o epistolaris, evangeliaris -entre ells un amb cobertes d'argent conservat amb les altres peces d'orfebreria, com veurem-, *officionarii*, responsorials, saltiris, col·lectaris, un calendari, tres prozers, breviaris, ordinaris -entre els quals una versió del propi de Sant Ruf- i dos quaderns amb els textos de les festes de la Trinitat i del Corpus), textos bíblics o patristics (una Bíblia en dos volums, els *Moralia in Job* i els *Diàlegs* de Sant Gregori i un recull *De vitis patrum*, especialment, a més de les col·leccions de passions de sants, d'exposicions sobre els evangelis i sis volums d'homilies) i altres textos normatius (*Ordinaciones Monachorum*, *Constituciones Sancti Ruffi*, un recull de decrets antics amb el títol de *Dialogon* i, finalment, uns *Casus legum* que devien ser més de caire jurídic). Alguns d'aquests llibres devien tenir decoracions notables, com el saltiri glossat o el missal que són qualificats de *pulcrum*. El visitador també es molesta a distingir que uns són escrits amb *littera nova* i d'altres amb *littera antiqua*, la qual cosa constitueix un testimoni, per bé que imprecís, de l'antiguitat de part d'aquest fons bibliogràfic.

En relació amb això, el simple fet de trobar enmig d'aquesta notable col·lecció un volum de Constitucions de Sant Ruf, o les similituds amb el més nodrit i prestigiós fons de la biblioteca capitular tortosina,¹⁸ propi d'una comunitat de canonges reformats, no obliga pas a creure que aquest conjunt bibliogràfic es creés exclusivament sota l'impuls reformador de l'abadia provençal, sinó que ens permet

¹⁸ E. BAYERRI, *Los Códices medievales de la Catedral de Tortosa. Novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, 1962.

pensar en un origen més antic, vinculat als inicis de la canònica aquisgranesa i als segles de més prosperitat del Besalú comtal. Tot i que la descripció dels llibres és molt elemental i que la màxima precisió cronològica la representa la distinció d'una grafia considerada antiga el 1429, cal admetre que volums com per exemple els dels textos de sant Gregori, els *Decrets* o les *Vides dels Pares* són també característics de les biblioteques de canòniques aquisgraneses catalanes (com fou de 977 a 1084 la de Besalú que ens ocupa, i fins i tot amb l'espòrica dignitat catedralícia entre 1017 i 1020). En realitat, el conjunt resultant, dins de la seva relativa modèstia, no desdiu pas del panorama que dibuixen els inventaris coneguts de les grans biblioteques catedralícies i monàstiques altmedievales catalanes de les quals es coneixen els inventaris (Girona, Barcelona, Vic, Urgell, Roda o Ripoll),¹⁹ una impressió que caldria verificar mitjançant la seva comparació detallada.

D'aquesta biblioteca, que sapiguem, no ens n'ha pervingut per desgràcia ni un sol volum. Però la recuperació d'aquest inventari inclòs a l'excepcional visita pastoral de 1429 ens permet de restituir-ne la memòria i de donar a la canònica de Santa Maria de Besalú un lloc rellevant en el conjunt de les biblioteques medievals -i potser altmedievales- catalanes. El llistat mereixeria sens dubte un estudi més aprofundit, que encara parlaria més clarament de la seva importància.

Els ornaments i l'utilatge litúrgics

La visita continua amb l'inventari de la roba litúrgica de Santa

---

¹⁹ Una breu consideració sobre els títols citats a M. SUREDA, *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona*, tesi doctoral, Universitat de Girona, 2008, p. 561; accessible en línia a www.tdx.cat. Els inventaris antics de Vic (957 i 971) foren publicats per J. Villanueva, *Viage literario á las iglesias de España*, VI, Madrid, 1850; cal també fer esment del volum de M.S. GROS, *La biblioteca episcopal de Vic*, Vic, 2006. Aquest mateix autor ha publicat també els inventaris de la biblioteca de la catedral de Roda d'Isàvena (*Revista Catalana de Teologia*, XXXII/2 (2007)) i el de la peculiar biblioteca del clergue i jutge Salomó, del segle XI (*Revista Catalana de Teologia*, XXVI/1 (2001)). Els inventaris de Girona, més recents però que inclouen els fons antics, foren publicats i estudiats per L. BATLLE I PRATS, «La biblioteca de la catedral de Gerona», *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona, 1979, p. 87-231, mentre que el cèlebre inventari de Ripoll datat vers 1047 és publicat a E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, 1992, p. 398-400.

Maria, que no s'especifica on és desada. El conjunt, que també és recomptat amb gran detall, és certament considerable: set capes pluvials, tretze casulles (algunes amb joc d'estola i maniple), set dalmàtiques, trenta-quatre frontals d'altar (dos d'ells de pergamí), vint-i-cinc tovalles, un total de trenta-sis vels, sis estoles i cinc maniples solts, vint-i-set paraments per a albes i àmits i una dotzena de corporals, a banda d'altres peces menors i algunes curiositats, com ara dues mitres per als cantors, quatre robes per a cobrir les creus (probablement en temps de Quaresma), un total de cinc mantells per a la Mare de Déu (testimoni del costum de vestir la imatge de culte) o dues banderes verdes amb brodats d'or que representen la Mare de Déu i mànecs pintats. Les peces són de colors variats: blanc, negre, morat, verd, vermell, daurat, groc (*croceus*) i ataronjat o granat (*persicus*), sovint combinats de diferents maneres, amb preferència pels llistats o ratllats.

Entre les robes litúrgiques podem destacar algunes peces que degueren ser notables, com una luxosa capa d'*orfroi* daurat amb cinc escenes historiades i decoració d'ones, rodes i inscripcions brodades en or. Algunes capes o casulles mostren decoracions d'aus, d'àguiles o de grius sobre fons de seda aparentment monocrom, la qual cosa fa pensar en determinats brodats sicilians o suditàl·lics dels segles XIII-XIV o en l'anomenat *diaspre* de Lucca, per exemple, o altres produccions semblants, sense que la descripció ens permeti precisar més. Dos frontals brodats mostraven un interessant cicle amb els mesos de l'any. També es pot notar la destinació específica d'algunes peces, com la capa o la casulla negres destinades als oficis de difunts, o la possibilitat que algunes d'aquestes peces integressin un mateix tern o conjunt d'ornaments litúrgics, com en el cas de la casulla i les dues dalmàtiques de seda verda i groga. D'altra banda, l'abundància de frontals d'altar és testimoni de la varietat i mobilitat dels escenaris litúrgics, que devien canviar segons la festa que es celebrava en cadascun dels altars del temple.

L'utilatge litúrgic, que incloïa nombroses peces d'orfebreria, forma un conjunt menys quantiós però també digne de consideració. A l'església només hi ha dos bordons, una bacina, dos ventalls, un

encenser de coure, quatre canelobres de ferro i dos ous d'estruc, presents en els tresors de les esglésies a tall d'ornament prestigiós. Les peces de més preu, a causa del recent terratrèmol, es trobaven repartides entre el lloc on les havia desat el canonge sagristà Guillem Reinard i probablement la casa de Bartomeu Vilar, de Besalú, a qui el mateix sagristà havia confiat una sèrie d'objectes. Entre aquests es pot destacar una custòdia de llautó, una pedra de cristall, un evangeliari amb cobertes d'argent, una creu processional d'argent amb pedreria i, òbviament, el reliquiari de la Vera Creu, amb les armes del rei d'Aragó esmaltades al peu. Tanmateix, al costat de les peces d'orfebreria més sumptuàries, queda relativament petit el número d'objectes d'ús pròpiament eucarístic; per exemple només es compten dos calzes.

Molt resumidament, es pot dir que la quantitat i la qualitat dels ornaments i objectes per al culte reflecteixen una situació de certa prosperitat material, brutalment alterada pel terratrèmol.

Els mandata del visitador: deures canònics i gestió del priorat

Com s'ha comentat a l'inici, si fem abstracció de les reparacions físiques necessàries als edificis de la canònica, els *mandata* del visitador ens informen sobretot de la crisi institucional i fins econòmica en la qual havia caigut la canònica.

Un primer signe de crisi és l'absència de pernocta comuna: és eloqüent l'absència de llits al dormitori, que el prior o administrador han de fer fer. En efecte, poc més avall el visitador exigeix que els canonges mengin, beguin i dormin dins el clos del priorat, que resin totes les hores canòniques de dia i de nit (anunciades per un clergue campaner, que cal contractar i pagar) i que diguin les misses per vius i difunts. També cal atendre els pobres tot rentant-los mans i peus, tot segons els costums de Sant Ruf. És el testimoni més eloqüent del fet que res d'això, segurament, no es duia a terme.

Que això fos així no és només atribuïble a la poca pietat i devoció dels canonges de Santa Maria, sinó principalment a la situació poc endreçada que patia la institució, en termes sobretot de gestió. Per començar, el prior ha de demanar que es mantinguin almenys quatre

canonges,²⁰ com a mínim fins que el priorat no estigui en una millor situació econòmica. Aquests canonges, per dur a terme les seves tasques rituals damunt expressades i viure en comunitat, havien de ser proveïts pel prior de menjar i de vestit (xifrat en seixanta sous anuals), i per fer-ho calia gestionar eficientment els béns de la canònica. Per això el visitador exigeix que el prior, o l'administrador, o el seu procurador, facin inventari de tots els béns mobles i immobles de la canònica i que dins d'un any en tinguin fet el capbreu. La sola absència d'aquestes eines fa evident que la gestió acurada dels béns comunitaris, base per a un bon funcionament de la institució en tots els aspectes, estava ben lluny de ser realitat.

* * *

A la Baixa Edat Mitjana, els costums dels canonges de Santa Maria s'havien relaxat en bona part per culpa de la negligència en la gestió dels béns comunitaris i la disminució de les rendes. L'assignació del priorat a clergues comandataris que sovint no posaven mai el peu a la canònica no contribuïa a millorar aquesta situació, ans al contrari. Llibres, roba litúrgica i utilatge d'altar, tanmateix, continuaven sent el signe visible d'èpoques passades d'esplendor cultural i litúrgic. El 1429, la situació crítica que va representar el terratrèmol de la Garrotxa precipità una revisió de tot aquest panorama i una ocasió per endreçar-lo. L'abat de Sant Ruf, encarregat de la visita pastoral per diferents circumstàncies, va complir fidelment amb el seu deure de recordar quins eren els costums dels canonges regulars avinyonesos, que els seus germans de Besalú estaven en principi obligats a secundar. Però podem suposar que si, a banda d'establir com s'havien de reparar les estructures malmeses pel terratrèmol, la visita de 1429 va servir per redreçar una mica la gestió econòmica de la canònica i restablir el seu funcionament litúrgic bàsic, les administracions pontifícia, diocesana i vilatana ja podien estar satisfetes.

²⁰ Tot i que la situació va millorar, aparentment no es depassaren, en els segles posteriors, unes xifres no llunyanes d'aquestes. La visita pastoral de 1606, per exemple, parla d'un prior i cinc canonges, i de residències de les dignitats i oficis (prior, sagristà, sots-sagristà), en aquell moment en molt mal estat. *Catalunya Romànica IV*, p. 173.